

УДК 94(477) + 338.51

Вячеслав Попов

ДИНАМІКА ЦІН НА МІСЬКИХ РИНКАХ УКРАЇНИ У 1918–1920 РР.

У статті характеризується ситуація, що складалася з рівнем цін на продукти харчування на ринках окремих міст України впродовж декількох років громадянського протистояння. Проаналізовано зміни, що відбувалися з цінами у різних містах і у різний час, зроблена спроба визначити основні причини цих змін. Запропоновано варіант визначення вартості мінімального продуктового набору для працездатного населення, з'ясовується ступінь досяжності для пересічних городян основних продуктів харчування і страв, які з них приготувалися.

Ключові слова: національно-демократична революція 1917–1920 рр. в Україні, повсякденне життя міського населення, ринкова торгівля, спекуляція, мінімальний продуктовий набір.

Економіка, заснована на суспільному розподілі праці, не може існувати без товарного обміну. Ринок, як механізм регулювання попиту та пропозиції, передбачає і наявність ринку, як території, на якій відбуваються процеси купівлі та продажу. В умовах соціальної катастрофи, коли перший тип ринку практично повністю руйнується, другий тип зберігається саме внаслідок сформованого поділу праці. Громадяни, які є власниками життєво важливих предметів, в першу чергу, продуктів харчування, виносять ці продукти на ринок, в перспективі припускаючи їх обмін на потрібне їм майно. Необхідність постійної реалізації базових потреб людей примушувала працювати ринки в будь-яких, іноді достатньо небезпечних умовах. Зникнення ринкових регуляторів процесу ціноутворення зробило цей процес абсолютно стихійним, залежним іноді від зовсім несподіваних чинників. Вивчення аспектів повсякденності, пов'язаних з життєзабезпеченням городян через ринкову торгівлю, представляє науковий інтерес. Цінну інформацію надає період національно-демократичної революції в Україні у 1917–1920 рр.

Зазначена у назві тема ще не була предметом уваги істориків. Окремі епізоди, що характеризують ситуацію на ринках у період громадянської війни, зустрічаються в книзі Ш. Фіцпатрік [1]. Більшість досліджень, що стосуються історії окремих українських регіонів, містить цікаві спостереження за станом ринкової торгівлі. В. Лозовий вказує, зокрема, на різницю в ціні на ринку Кам'янець-Подільського на один і той самий продукт. Вона залежала від валюти, у якій проводився розрахунок [2]. Д. Вірський, який вивчав події революції в Кременчуці, згадує про дії місцевої Ради щодо обмеження торгівлі на базарах [3]. До теми ринкової торгівлі в Бердянську звертаються у своєму дослідженні В. Чоп і І. Лиман [4]. Окремі сторінки свого дослідження присвятив зазначеній темі І.М. Шкляєв [5], в цілому ж вона ще залишається мало вивченою.

Базари завжди несли на собі відбиток епохи. Кожен наступний революційний рік вносив корективи і до переліку товарів, і до складу продавців, і до характеристики покупців. Взимку 1917–1918 р в українській провінції вже гостро відчувався брак їжі [6, с. 121]. У Києві ситуація з продуктами була краще, але ціни на базарах не відповідали рівню доходів. На Бессарабському ринку продавалися хліб, цукор, сало, ковбаси, різні ягоди. Хліб коштував 40 крб. за фунт, на місяць тільки на хліб були потрібні 1800 крб., середня ж радянська заробітна платня становила 1000–1100 крб. [6, с. 160]. В умовах свободи торгівлі та дефіциту харчів на базарах помічалось миттєве зникнення деяких продуктів. У Симферополі влітку 1918 р. на базарі абсолютно не було яєць, торгівці чекали підвищення ціни [7]. Восени 1918 рр. селяни перестали їздити на міські базари, «внаслідок ризику бути пограбованими по дорозі першим зустрічним» [8, с. 34].

На полтавському базарі, з середини вересня – до середини жовтня, ціни на продукти виростили дуже стрімко. Вартість фунта масла підвищилася з 10 – до 17 крб., тобто на 70 %, соняшникової олії – з 5.50 – до 8.80 (приблизно на 60 %), десятка яєць – з 2.80 – до 5 крб. (на 50 %). Жива птиця теж подорожчала. За гусака потрібно заплатити 20 крб., за качку – від 8 – до 10 крб., за курку – від 7 до 9. Сало коштувало 12 крб. фунт. За сотню капустияних качанів просили до 120 крб., за мішок картоплі вагою трохи більше пуда – 11–12 крб. Десяток буряків, «що коштував колись 2–3 копійки», дійшов до 3–4 крб. Помідори, хоч і «вже закінчувалися», але все ж трималися по 15 крб. за сотню [9].

Вартість набору необхідних продуктів для приготування одного літра борщу для жителя Полтави у вересні 1918 р (підраховано автором):

Назва продукту	Необхідна кількість (у фунтах)	Середня ціна (в копійках)	Назва продукту	Необхідна кількість (в золотниках)	Середня ціна (в копійках)
Капуста	0,75	45	Сало	2	25
Буряк	0,5	30	Цукор	2	5

Свиняче м'ясо	0,25	6	Вершкове масло	10	150
Цибуля	0,25	15	Соняшникова олія	10	90
Томати	0,25	25	Сметана	3	20
Картопля	0,5	20	Борошно	2	2
Квасоля	0,25	250	Морква	10	8
Разом 7 крб. 04 коп.					

Один фунт дорівнював 453,5 грама, один золотник – 4,26 грама.

Стимулювала зростання цін діяльність перекупників. Селяни, продавши продукти професійним базарним торговцям, не поспішали покидати ринки, і знайомилися з реальними цінами, за якими обивателі купували їх товар. У наступний приїзд селяни запитували з торговців вже більшу ціну, ніж минулого разу [9]. Навесні 1919 р, як і в минулому році, на українських провінційних базарах з'явилися натовпи міщачників. Втомлені та голодні, після безсонних ночей, міщачники з'являлися на базарі. Городяни бачили їх кожен день, в результаті жували білі булки та сало, нерідко посилаючи на адресу торговців: «Ну ви, мародери!» [10].

23 травня 1919 на київському базарі можна було побачити такий прейскурант цін: пуд пшеничного борошна – 619 крб., пуд житнього борошна – 441 рубль, фунт житнього хліба – 13.50, фунт яловичини – 14.50, фунт свинячого сала – 38.40, фунт молока – 28.80, фунт вершкового масла – 52.70, 1 яйце – 18.30. Фунт дрібної солі коштував 6.50, фунт соняшникової олії – 35 крб., фунт цукру-рафінаду – 30 крб. [11, арк. 10].

Вартість набору необхідних продуктів для приготування одного літра борщу для жителя Києва в травні 1919 р (підраховано автором)

Назва продукту	Необхідна кількість (у фунтах)	Середня ціна (в рублях)	Назва продукту	Необхідна кількість (в золотниках)	Середня ціна (в рублях)
Капуста	0,75	3	Сало	2	0,8
Буряк	0,5	2	Цукор	2	0,7
Свиняче м'ясо	0,25	2,5	Вершкове масло	10	5
Цибуля	0,25	2	Соняшникова олія	10	3,5
Томати	0,25	0,5	Сметана	3	1,7
Картопля	0,5	3,5	Борошно	2	0,2
Квасоля	0,25	5	Морква	10	0,4
Разом 34 крб. 90 коп.					

Більшовики перешкоджали діяльності міщачників. За їх рішенням, ревізиції підлягали усі продукти, «привезені приватними особами залізницею та по Дніпру, понад 10 фунтів хліба на людину» [12, арк. 162]. Тому ринкові ціни трималися на досить високому рівні.

На ринку Чернігова 3 серпня 1919 склалися такі ціни на продукти харчування. Склянка молока коштувала 4 рубля, за десяток яєць торговці просили 55 крб. Городянин, бажаючи купити фунт чорного хліба, мав викласти 32 рублі. За фунт білого хліба – вже 40 крб., за таку ж кількість крупи – 30, квасолі – 20, солі – 50, вершкового масла – 160, сиру – 30, сметани – 50. Конопляна олія коштувала 70 крб. за фунт. Свіжа риба продавалася за 35 крб. за фунт, кури та качки йшли по 30, гуси по 15. Фунт свинячого сала коштував 160–200 крб., свинячого м'яса – 50, яловичини – 30, кісток – 12. Поросята йшли по 30 крб. за фунт живої ваги. У продажу були ковбаса чайна по 40 крб. за фунт, та ковбаса «краківська», але по 75.

Оскільки на календарі був серпень, базарні торговці пропонували широкий вибір овочів, фруктів та ягід. Фунт вишні та агрусу коштував 7 крб., малини – 20, капусти та моркви – 4, картоплі – 7, цибулі старої – 16, нової – 8, яблук, залежно від сорту – від 14 – до 20 крб. Огірки продавалися поштучно, за один огірок просили 1 рубль 20 коп. [13, арк. 1].

Вартість набору необхідних продуктів для приготування одного літра борщу для жителя Чернігова у серпні 1919 р (підраховано автором)

Назва продукту	Необхідна кількість (у фунтах)	Середня ціна (в рублях)	Назва продукту	Необхідна кількість (в золотниках)	Середня ціна (в рублях)
Капуста	0,75	3	Сало	2	4
Буряк	0,5	2	Цукор	2	0,7
Свиняче	0,25	12	Вершкове	10	16

м'ясо			масло		
Цибуля	0,25	2	Соняшникова оля	10	3,5
Томати	0,25	0,5	Сметана	3	1,7
Картопля	0,5	3,5	Борошно	2	0,2
Квасоля	0,25	5	Морква	10	0,4
Разом 54 крб. 60 коп.					

Різниця в ціні «борщового набору» між Києвом та Черніговом пояснювалася тим, що для киян сало та свинина були дешевші уп'ятеро, а вершкове масло коштувало приблизно у три рази менше. Таким чином, інфляція, виходячи з ціни борщу, з вересня 1918 до травня 1919 р. склала 500 %, з вересня до серпня – 800 %. З травня до серпня 1919 р. вона склала приблизно 30 %.

І. Бунін в травні 1919 р на одеському базарі не побачив ані м'яса, ані сала, ані масла з молоком. Тільки подекуди пропонувалися «купки гнилих овочів та картоплин». Письменник пояснив ситуацію: «Врожай у нинішньому році навколо Одеси прямо біблійний. Але мужики нічого не хочуть везти, свиням до корита ллють молоко, валять кабачки, а везти не хочуть» [14, с. 169, 170]. Торговці намагалися додатково обдурити покупців, та користувалися фальшивими гирями [15, с. 110].

Коли у міста України прийшли білогвардійці, ситуація на базарах залишалася непростою. Наприклад, у Лубнах «на базарі жваво торгували», і люди «з радістю накинулися на земні блага у вигляді білого хліба, сала і т.п.» [16, с. 227]. Але в Добровольчій армії платня видавалася мізерна, тому бійці часто просто забирали даром продукти у базарних торговців, і селяни знову перестали возити продовольство у міста [17, с. 98].

В результаті, при Денікіні ціни просто злетіли – вартість пуди борошна доходила до 300–400 крб., м'яса – 300–400 крб., вершкового масла – 1200–1500 крб., картоплі – 50–60, цукру – 1600, солі – 80. Зарплата робітників становила, залежно від кваліфікації, 40–700 крб. на місяць. Багато робітників, щоб вижити, займалися спекуляцією [18, арк. 13].

В іншому джерелі продукти вимірювалися не в пудах, а в фунтах. Хліб коштував 10–12 крб. за фунт, м'ясо – 30 крб., вершкове масло – 150, яйця – 70 крб. за десяток [18, арк. 22]. Ймовірно, це був засіб не вражати покупців, оскільки в перерахунку на пуди ціни ставали позамежними. Пуд вершкового масла коштував 6 тис. крб., а пуд м'яса – 1200 крб. «Добровольчі» гроші приймалися на базарі неохоче, торговці вимагали до сплати радянські грошові знаки [6, с. 330].

Ринки працювали навіть в умовах безпосередніх бойових дій. У Катеринославі, в період боїв між петлюрівцями та махновцями, викладач Ігренєв відправився з дружиною «на найближчий ринок, щоб запитися припасами перед майбутніми подіями». Втім, на ринку петлюрівські солдати «наполегливо пропонували публіці розійтись» [19, с. 190].

**Річна вартість мінімальної продуктової корзини для працездатного населення
за цінами травня 1919 (підраховано автором)**

Назва продукту	Необхідна кількість (у кілограмах)	Середня ціна (у рублях)	Назва продукту	Необхідна кількість (у кілограмах)	Середня ціна (у рублях)
Чорний хліб	133	8512	Овочі	97	776
Картопля	107	1428	Фрукти (яблука)	23	920
Цукор	22	1320	М'ясо	37	2960
Риба	16	1120	Молоко	238	3808
Яйця	200 штук	1100	Рослинна оля	13, 8	996
Сіль	4,9	63,7	На місяць – 1914, 5 крб. На рік – 22974 рублі		

Якщо врахувати, що приблизно у цей же час радянський службовець у ранзі завідуючого відділом отримував 700 крб. на місяць, отже, навіть він міг дозволити собі близько 40 % обсягу мінімального продуктового кошика.

У 1920 р, коли до Києва наблизилися поляки, на базарах «відразу, немов за сигналом, зник хліб» [20, с. 8]. Селяни перестали приїжджати до міста, і базари на кілька днів спорожніли [20, с. 10]. Коли поляки зайняли місто, поступово знову стали з'являтися селяни, «і базари ожили» [20, с. 21].

У Криму при Врангелі журналіст офіційної газети «Військовий голос» звернув увагу на спекулятивні махінації місцевих базарних торговців. Близькість моря начебто дозволяла черпати звідти будь-які продукти в будь-яких обсягах. У той же час на базарі риба коштувала від 1,5–3 тис.

крб. за фунт. М'ясник на ринку ділив тушу по своїй волі. «Той, що купував крупний шматок, мав кращу частину, а той, хто купував малий шматок, отримував жили та кістки. Ціна ж одна» [21, арк. 68зв.].

Після Врангеля, ще до приходу червоних, в Криму торгівля прийняла форму мінової [22, арк. 30]. На феодосійському базарі селяни, приїхавши з довколишніх сіл на возах, пропонували курей, качок, індиків, поросят, свинину, сало, м'ясо, яйця. Рятуючи свої продукти від майбутніх радянських конфіскацій, мешканці воліли обмінювати їх у місті на речі [22, л. 31].

Таким чином, на процес формування цін на продукти харчування на міських ринках впливала, в першу чергу, політична ситуація в конкретному регіоні. Наближення фронту, бойові дії у міській межі, блокада, мародерство перешкоджали доставці селянами продуктів, і, внаслідок дефіциту, ціни різко зростали. Таку ж роль грали більшовицькі декрети про заборону вільної торгівлі та конфіскаційна практика. При складанні відносно сприятливих умов ринки негайно заповнювалися торговцями та продукцією. В іншому випадку городяни самотужки намагалися добувати продукти у сільській місцевості. Безпосередньо в ході купівлі-продажу на ринку ціни роздувалися через діяльність перекупників. Кількість всіляких посередників виросла, як завжди в умовах господарського хаосу. Викликана економічною кризою інфляція, розвал грошової системи також призводили або до зростання вартості продуктів, або взагалі до переходу до мінової торгівлі. Хоча ціни формувалися стихійно, загальний їх рівень зберігався на всій прилеглий території. Заробітна плата міських жителів не дозволяла їм забезпечити навіть рівень простого фізичного виживання, і порятунок люди знаходили у продажу та обміні свого особистого майна. Отже, незважаючи на численні політичні та економічні перешкоди, наявність у селян великої кількості продуктів, і життєва потреба в них у городян, змушували потенційних продавців і покупців використовувати звичні, і постійно шукати нові канали збуту та отримання необхідної продукції.

Список використаних джерел

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2001. – 334 с.
2. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Камянецька доба) / В. С. Лозовий. – Камянець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.
3. Вирський Д. Кременчук 1917–1920 рр.: провінційні образи революції. Монографія / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 80 с.
4. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 479 с., іл.
5. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время / И. Н. Шкляев. – Одесса: Издательский центр «Студия «Негоциант», 2004. – 158 с.
6. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак // Красная смута: сб. ист. лит. произв. / [сост. Р. Г. Гагкуев]. – М.: Содружество «Посев», 2011. – 624 с.
7. Вольный Юг (Севастополь). – № 112. – 16 июня 1918 г.
8. Могиланский Н. Н. Трагедия Украины / Н. Н. Могиланский // 1918 год на Украине. – М.: Центрполиграф, 2001. – 414 с.
9. Полтавские новости. – № 139. – 12 (25) октября 1918 г.
10. Южная копейка. – № 2. – 10 сентября 1919 г.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 52.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р–34, оп. 1, спр. 44.
14. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин – М.: Политиздат, 1990. – 284 с.
15. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: сб. документов и материалов. – К.: ИПЛ Украины, 1971. – 392 с.
16. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Н. Плешко // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – Т. 9. – 304 с.
17. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Х. Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.
18. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71, оп. 35, д. 207.
19. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под редакцией Н. Н. Попова. – Киев: Политиздат, 1990 г. – 436 с.
20. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году / Д. О. Заславский. – Петроград: Изд-во «Былое», 1922. – 48 с.
21. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 323.
22. Государственный архив Российской Федерации, ф. 5881, оп. 1, д. 158, л. 31.

Вячеслав Попов

ДИНАМИКА ЦЕН НА ГОРОДСКИХ РЫНКАХ УКРАИНЫ В 1918–1920 ГГ.

В статье характеризуется ситуация, складывавшаяся с уровнем цен на продукты питания на рынках отдельных городов Украины на протяжении нескольких лет гражданского противостояния. Проанализированы изменения, происходившие с ценами в разных городах и в разное время, сделана попытка определить основные причины этих изменений. Предложен вариант определения стоимости минимального продуктового набора для трудоспособного населения, выясняется степень доступности для рядовых горожан основных продуктов питания и блюд, из них приготовлявшихся.

Ключевые слова: национально-демократическая революция 1917–1920 гг. в Украине, повседневная жизнь городского населения, рыночная торговля, спекуляция, минимальный продуктовый набор.

Vyacheslav Popov

DYNAMICS OF PRICES ON THE URBAN MARKETS OF UKRAINE IN 1918–1920.

The article describes the situation with the level of food prices in the markets and bazaars of individual cities in Ukraine in the years of the Civil War. It analyses the changes that occurred with the prices in different cities and at different times, attempts to identify the main reasons of these changes. The article proposes the variant of determining the cost of a minimum food basket for employable population, it turns out the accessibility of basic food and dishes prepared of them for ordinary citizens.

Key words: The National-Democratic Revolution of 1917–1920 in Ukraine, the daily life of the urban population, the market trade, speculation, the minimum food set.

УДК 94(477) «19»: 331.25

Тетяна Білорусцева

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В ДОБУ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (1918–1921 РР.)

У статті досліджено етапи і принципи пенсійного забезпечення червоноармійців, їх сімей та інших військових в новій державі, що перебувала в стані громадянської війни. Розкрито фінансово-економічні можливості та соціально-ідеологічні пріоритети пенсійного забезпечення. Розглянуто умови вступу до лав робітничо-селянської Червоної армії добровольців, розподіл пенсій за розрядами непрацездатності та відповідно до тарифних поясів проживання родин червоноармійців. Розглянуто умови припинення видачі пенсій в період «воєнного комунізму».

Ключові слова: червоноармійці, Народний комісаріат соціального забезпечення, пенсійний відділ, «воєнний комунізм», тарифний пояс.

Історія пенсійного забезпечення в Україні 1918–1921 рр. – малодосліджена наукова проблема. Висвітлення цієї проблеми розкриває справжню соціальну політику радянської держави та її реальні фінансово-економічні можливості в часи становлення нової держави. Пенсійне забезпечення в УСРР – історичний факт і, разом з тим, соціальна інновація, бо більшовицька модель призначення пенсій населенню запроваджувалася вперше з метою надання конкретної соціальної допомоги. З іншого боку – це політико-ідеологічний захід популяризації переваг радянської влади.

Пенсійне забезпечення червоноармійців – один із заходів залучення до своїх лав колишніх офіцерів імперської Росії, майбутніх військових, що мали стати основою армії нової держави, утримання нинішніх військовослужбовців, що гинули за соціалістичні ідеали.

У своїй монографії В. Шарпаций розглядає проблеми пенсійного та натурального пайкового забезпечення в руслі соціальних допомог в УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. О. Мельничук у дисертаційному дослідженні виділив розділ для висвітлення теоретико-правових засад та практичної діяльності страхових органів з обслуговування застрахованих у разі постійної втрати працездатності. Праці ж присвячені дослідженню проблем пенсійного забезпечення червоноармійців в історіографії відсутні.

Мета і завдання цієї статті полягає в тому, щоб виявити базові соціальні пріоритети пенсійного забезпечення червоноармійців в державі, що підкреслювала класові принципи і перебувала в стані громадянської війни та утвердження нової держави.

Перша світова війна завершилася, проте на теренах України і силами українських солдат тривала громадянська війна між Українською Народною Республікою (далі – УНР) та більшовиками. Тож до сотень тисяч поранених і полеглих солдат «імперіалістичного» часу долучилися жертви нових катастроф.

Пенсійне забезпечення червоноармійців та їх родин належало до першочергових напрямів діяльності соцзабезу, бо тривалість громадянської війни та прагнення інтервенції змушувало більшовиків шукати підтримки у місцевого населення.

29 листопада 1918 р. Народний комісаріат соціального забезпечення видав розпорядження № 97, у якому просив відділи соцзабезу повідомити про стан справи призначення пенсій червоноармійцям та їх сім'ям, відповідно до декретів Рада Народних Комісарів (далі – РНК) від 7 серпня та 10 серпня 1918 р. відділи соцзабезу мали повідомити: 1) кількість наданих червоноармійцями прохань, 2) кількість вирішених справ та 3) кількість невирішених до цього часу справ [1, арк. 2].

На виконання зазначених декретів РНК постановила встановити добове постачання солдатів Червоної армії та інших категорій військовослужбовців. Забезпечення добовим постачанням